

DIONYSIUS FABRICIUSE LIIVIMAA KROONIKA¹

Sulev Vahtre

Poola aeg Liivimaal tõi mõndagi uut siinsesse kultuuriellu ja jättis oma jälje ka Balti ajalookirjutusse. Viimases esindab seda ajastut kõige iseloomulikumalt Viljandi linnavaimulik ja veendunud katoliiklane Dionysius Fabricius.

Fabriciuse eluloost pole midagi lähemat teada. Tema “Liivimaa ajaloo lühiülevaate” (*Livonicae Historiae compendiosa series*) päise järgi on teose autor olnud Viljandi praost (*Praepositus pontificius Felinensis*). Dokumentaalselt leiab autori nimi ja amet (Poolas nimetati praostiks koguduse vaimulikku) kinnituse Tartu rae protokollides 6. ja 9. veebruarist 1604, mis kõnelevad sellest, kuidas *Dionysius (Dionysius) Fabricius, Probst zu Vellyn (praepositus Velinensis)* nõudles tagasi tema poolt ühele Tartu kullassepale antud hõbedat kirikuriistade valmistamiseks, mis jäid tegemata kullassepa surma tõttu.² Hõbedat kättesaamisega on Fabriciusel olnud tükk tegemist, kuid ta oskas oma õigusi kaitsta, rae hinnangul küll üsna valimatute sõnadega (*mit fast ungestümigen Wortten*). Samas tituleerib Tartu raad Fabriciuse auväärseks, lugupeetud ja kõrgesti õpetatud (*ehrwirdig, achbar, wol gelert*) isikuks, millest kaht esimest epiteeti võib ka võtta kui lihtsalt viisakusvormelit, kolmas peaks aga osutama heale haridusele.

Küsimusi on tekitanud kroonika nime sarnasus Plettenbergi-aegse Liivimaa ordukantsleri, Pommerist pärit Dionysius Fabriga, keda kroonikas on nimetatud Liivimaa sündikuks, kõneosavaks meheks ja tsiviilõiguse asjatundjaks. Kas on tegemist nime pelga kokkulangevusega, ei luba allikmaterjal ütelda. Fabriciuse kroonika oma sisult on igatahes läbinisti poolameelne ja mõne koha järgi tekstis võiks autorit pidada poolakaks.

* * *

¹ Käesolev uurimus on ilmunud sihtfinantseeritava uurimisteema TFLAJ 0532 “Eesti ajaloo historiograafia” raames. Autor esitas samal teemal ettekande Laiusel Poola-ainelisel teaduslikul konverentsil 25. oktoobril 2002 (korraldaja Jõgeva vallavalitsus).

² Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f. 995, n. 1, s. 246, l. 94–96.

Fabriciuse Liivimaa ajaloo editeeris esimesena osaliselt Gustav Bergmann 1792. aastal oma Ruhja eratrükikojas ja nimelt Riia apteeker Johann Jacob Vossi valduses olnud ärakirja järgi, millesse tegi mõningaid omapoolseid parandusi ja võrdles teksti ühe Johann Christoph Brotze käes olnud ärakirjaga.³ Need kaks käsikirja ulatusid ajaliselt vaid kuni ordumeister Johann Freitag von Loringhoveni ametiajani (1485–94). Autoriks pidaski Bergmann esialgu ekslikult ordukantslerit Dionysius Fabrit. Hiljem sai Bergmann Tallinna professor Johann Christian Tideböhllilt teose täielikuma ja täpsema käsikirja, mille ta Brotze kaasabil trükiks ette valmistas ja 1795. aastal avaldas, parandades autorinime Dionysius Fabriciuseks.⁴

Bergmanni 1795. aasta editsiooni järgi andis Carl Eduard Napiersky Fabriciuse töö uuesti välja 1848. aastal kroonikatekogu “*Scriptores rerum Livonicarum*” teises köites.⁵ Saksakeelse tõlke ilmutasid Georg ja Karl von Freymann Viljandis 1900. aastal.⁶

Kõik Fabriciuse kroonika senised trükiväljaanded on ilma allikakriitilise sissejuhatuse, kommentaaride (vaid mõned üksikud sõnaseletused) ja registriteta. Praeguseni on kasutusel kroonika tekst selsamal kujul, nagu Bergmann selle enam kui 200 aastat tagasi temale teadaolnud kolme käsikirja järgi esitas.⁷

³ *Dionysii Fabri J. D. de Pomerania oriundi Historia Livonica sive Livoniae descriptio (-1611)*, Curante Gustavo Bergmann P. R. (Stanno Ruiensi, 1792).

⁴ *Dionysii Fabricii Praepositi Pontificii Felinensis Livonicae historiae compendiosa series in quatuor digesta partes ab anno millesimo centesimo quinquagesimo octavo usque ad annum MDCX*, Curante Gustavo Bergmann P.R, Editio secunda auctior et emendatior (Stanno Ruiensi, MDCCXCV).

⁵ “*Dionysii Fabricii Livonicae historiae compendiosa series in quatuor digesta partes ab anno millesimo centesimo quinquagesimo octavo usque ad annum MDCX*, Curante Gustavo Bergmann P.R, Editio secunda auctior et emendatior” (Stanno Ruiensi, MDCCXCV), *Scriptores rerum Livonicarum*. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland, 2. Bd. (Riga und Leipzig, 1848), 427–510.

⁶ *Kurzer Abriss der livländischen Geschichte Dionysius Fabricius, Probst zu Fellin von*, Aus dem Lateinischen ins Deutsche übersetzt von Georg und Karl Freymann. Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft für die Jahre 1896 bis 1899 (Fellin, 1900), 61–195. Tõlkes puuduvad Fabriciuse pühendus Jan Karol Chodkiewiczile ja Bergmanni editsioonide eessõnad.

⁷ Kroonika ärakirju on praegu Läti Ajalooarhiivis (Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (LVVA), f. 4038, n. 2, s. 228, 268) ja Läti Akadeemilises Raamatukogus (Latvijas Akadēmiska Bibliotēka (LAB). Rokrakstu un reto grāmatu nodaļa, 25 f, Mscr. 182) ning üks väga ebatäielik ärakiri Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas (TÜR KHO, Mscr. 143).

Fabriciuse teost kasutasid järgnevatest nimekamatest balti ajaloo-kirjutajatest ühe põhiallikana Gustav von Lode-David Werner⁸ ja Christian Kelch.⁹

Hermann von Brevern andis ülevaates Liivimaa historiograafiast oma-poolse hinnangu Fabriciusele, leides, et kirjutusviisi järgi otsustades võis autor olla rooma-katoliku usku liivimaalane ja et Fabriciuse ladina keel on hea.¹⁰

Fabriciuse teost tutvustas oma kroonikas lugejale Johann Gottfried Arndt, märkides, et sellest on siin-seal veel ära kirju olemas.¹¹ Arndtile ei meeldinud, et Fabricius on kujutanud talupoegi kohutavate nõidadena, Fabriciuse teateid on ta kasutanud vaid saksa kaupmeeste Liivimaaale tulekut kirjeldades. Arndti arvates kasutas Fabriciuse tööd ka Thomas Hiärne, oma kroonika algusosas seda lausa sõnasõnalt saksa keelde tõlkides. Sellist väidet on hiljemgi korratud, kuid Fabriciuse ja Hiärne tekstide võrdlemine seda siiski ei kinnita.¹²

Arndti refereeris omakorda Friedrich Konrad Gadebusch, kes ise Fabriciuse tööd nägemata suhtus sellesse üleolevalt.¹³ Gustav Bergmann

⁸ Eesti Ajalooarhiivi Eestimaa Rüütelkonna fondis asub Lode-Werneri kroonika saksa-keelne ära kiri (EAA, f. 854, n. 1, s. 767, viited Fabriciusele l. 49, 60, 62...64, 89, 90, 92, 104 jm). Lode-Werneri kroonika parim käsikiri, mis sisaldab nii saksakeelset teksti kui ka ladinakeelset tõlget, asub Peterburis Venemaa Teaduste Akadeemia raamatukogu käsikirjade osakonnas (Q Nr. 29, viited Fabriciusele l. 2, 6, 155, 172, 231, 281, 285, 287, 288, 291 jm). Selle käsikirja kirjeldust vt: *Rukopisi latinskogo alfavita XVI-XVII vv*, Sostavitel I.N.Lebedeva, Opisanije rukopisnogo otdela Biblioteki Akademii nauk SSSR, Tom 6 (Leningrad, 1979), 47–49.

⁹ Vt Christian Kelch, *Liefländische Historia Oder Kurtze Beschreibung der Denckwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth- Lief- und Lettlandes* (Revall-Rudolphstadt, 1695). Eessõnas nimetab Kelch Fabriciust tema poolt kasutatud tähtsamate allikate hulgas (leht 2v). Vt ka lk 14.

¹⁰ Hermann von Breverni (1663–1722) käsikirjaline raamat Liivimaa ajalookirjutajatest “Kurze Anzeige derer Scribenten, aus welchem die Historie von Liefland von Möglichkeit zusammengefasst werden könnte” on trükitis ilmunud: Georg von Brevern, *Zur Geschichte der Familie von Brevern*, 1. Bd. (Berlin, 1878), 111–138. Käsitlus Fabriciusest (lk 119) jääb aga pooleli, sest just sel kohal on käsikirjas osa lehti puudu.

¹¹ Johann Gottfried Arndt, *Der Liefländischen Chronik Andrer Theil von Liefland unter seinen Herren Meistern...* (Halle, 1753), 3–4.

¹² Hiärne kroonika algusosa on siiski Fabriciuse omast tunduvalt lahkuminev. Hiärne on üldiselt oma allikaid hoolikalt nimetanud, Fabriciust aga ei maini. Vt *Thomae Hiärn's Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte*, nach der Originalhandschrift herausgegeben und im Drucke besorgt von Dr. C. E. Napiersky. Monumenta Livoniae Antiquae, 1. Bd. (Riga, Dorpat und Leipzig: 1835); 2. Bd. (Riga und Leipzig, 1839), I–VIII, 1–28 (Nachdruck: Osnabrück, 1968).

¹³ [Friedrich Konrad Gadebusch], *Abhandlung von Livländischen Geschichtschreibern* (Riga, 1772), 57–58.

kroonika 1792. aasta editsiooni eessõnas ei soostunud Gadebuschi eitava hinnanguga.¹⁴ 1795. aasta editsiooni lisas (*Appendix*)¹⁵ juhtis Bergmann tähelepanu tema valduses olnud äsjanimetatud Hermann von Breverni käsikirjale ja kordas Breverni arvamusi. Samas tsiteeris Bergmann üht Gadebuschi kirja aastast 1784, milles viimane ütleb, et ajalookirjutaja Dionysius Fabricius oli Viljandi praost ja esineb Tartu raeprotokollis 1604.

Hinnangud Fabriciuse loomingule on vanemas kirjanduses olnud tugevasti negatiivsed. Johann Christoph Brotze leidis, et kroonika on nii täis eelarvamusi, ebaosku, väärarvamusi ja ebatõdesid, et tuleb imestada, kuidas see veel 17. sajandi alguses võimalik oli.¹⁶ Eduard Pabst nimetas Fabriciust ägedaks katoliiklaseks, legendi- ja anekdoodikütiks,¹⁷ pidas aga siiski vajalikuks tema teose teatud osi tunda ja tegi ära suure töö Fabriciuse teose tõlkimisel ning kommenteerimisel.¹⁸

Pikemalt, kuid palju ebaõnnestunult on Fabriciuse elulugu käsitletud, tema kroonikat kasutanud ja kommenteerinud tööstur ja kultuuriloolane Friedrich Amelung oma Viljandi ajaloos.¹⁹ Amelung on konstrueerinud Fabriciuse eluloo, lähtudes varemgi kirjanduses esinenud oletusest, et Fabricius oli jesuiit,²⁰ millel aga allikaline kate puudub. Küll on arvestatavad Amelungi mitmed kroonika tekstist tulenevad tähelepanekud, arvamine, et tegu oli poolakaga, kes paremini tundis Läti ala, kes oli kergeusklik ja armastas imesid ning ettekuulutusi, kuid oli tähelepanelik vaatleja ja väga hea jutustaja. Amelungi ei rahuldanud kroonika senised editsioonid ja ta

¹⁴ *Dionysii Fabricii Livonicae historiae compendiosa series*, 429.

¹⁵ *Dionysii Fabricii Praepositi Pontificii Felinensis Livonicae historiae*, 231–232.

¹⁶ Br[otze], “Ueber Dionysius Fabri”, *Rigaische Stadt-Blätter*, 22.02.1821, 59–61.

¹⁷ Eduard Pabst, *Die Anfänge der deutschen Herrschaft in Livland*, Archiv für die Geschichte der Liv-, Est- und Kurlands, 3. Bd. (Dorpat, 1844), 24, 255–259; 4. Bd. (Dorpat, 1845), 59–60.

¹⁸ Pabsti mustandkäsikiri, mis sisaldab Fabriciuse kroonika algusosa ja mõne hilisema koha tõlget Bergmanni 1795. aasta editsiooni järgi ning kommentaare, samuti Läti Henriku tõlke materjale (EAA, f. 854, n. 7, s. 623). Pabst on olnud arvamusel (l. 156), et Liivimaa kirjelduses kroonika algusosas on Fabriciusel laene Vene kroonikatest, Fabriciuse ladina keelt loeb Pabst vastupidiselt Bergmannile aga halvaks.

¹⁹ F. Amelung, “Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von 1210 bis 1625”, *Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft für die Jahre 1890 bis 1895*, Beilage 1 (Fellin, 1898), vt eriti lk 123–128.

²⁰ Vt nt C. E. Besbardi, “Materialen zur Geschichte der Stadt Fellin”, *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*, herausgeben von F. G. v. Bunge, 1. Bd. (Dorpat, 1842), 127–172 (154); F. Waldmann, “Schulgeschichte Fellins”, *Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft für das Jahr 1888* (Fellin, 1889), 14. Mõlemad viidatud autorid on eksi arvamusel, nagu olnuks Viljandis jesuiitide kolleegium ja Fabricius selle juhataja.

pidas vajalikuks kroonika uuesti välja anda, mida Viljandi Kirjandusselts ka kavandas, kuid ei leidnud selle teostajat.

Fabriciuse kroonika tõlkija Viljandi linnasekretär Georg von Freymann esines 2. aprillil 1899 Viljandi Kirjandusseltsi koosolekul ettekan- dega tõlkimisel olevast teosest, milles rõhutas, et sellel on vaid vähene ajalooline väärtus, sest katoliiklane ja Freymannigi arvates jesuiidipaater polevat olnud suuteline objektiivset Liivimaa ajalugu kirjutama, kuid teiselt poolt võivat see teos just objektiivsuse täieliku puudumise tõttu anda meile selge pildi autori enda ja tema kaasaegsete mõttekaaslaste vaade- test.²¹

Kõige põhjalikuma ülevaate Fabriciusest on seni andnud Lemmit Mark 1950. aasta paiku valminud käsikirjalises töös Eesti vanemast historio- graafiast.²² Vaadelnud teose sisu ja kasutatud allikaid, leiab Mark kok- kuvõtlikult, et Fabricius ei toetu kuigi laialdasele allikmaterjalile ning tema kroonika ei ole kuiv faktide loend, vaid elav ja vaheldusrikas kirjel- dus. Autor on püüdnud lugeja huvi köita, põimides teosesse sisse mitme- suguseid põnevaid lookesi – kõik selleks, et olla vahendiks katoliikluse positsioonide tugevdamisele. See on aktualiseeritud ajalugu, mida autor serveerib kindla usulise ja poliitilise suundumusega, kusjuures tema ten- dentslikkusel on eriline joon, – äärmiselt haruldane kohalikus vanemas ajalookirjanduses, – ja nimelt saksavaenulikkus. Lemmit Mark on seisukohal, et võttes teadmiseks Fabriciuse kroonika ühekülgust ja varudes vajalikku kriitikat, võivad selle mõned osad, eelkõige kohalike rahvaste kommete ning autori kaasaja kirjeldused, omada jäävat väärtust. Hooli- mata autori jämedatest vigadest ja eksimustest, kergeusklikkusest ja pime- dast ebausust, müüdiarmastusest ja tendentslikkusest on Fabriciuse töös Marki hinnangul siiski mõningate sisuväärtuste kõrval stiili, hoogu ja värvi, mis ei lase sellel päriselt unustuse hõlma langeda.

Gottfried Etzold on Fabriciuse teosest esile tõstnud neli peateemat.²³ Esiteks Liivimaa paganate kristianiseerimine – katoliiklik missioon, mille viivad lõpule jesuiidid Sigismund III (Poola kuningas 1587–1632) ajal. Sel- lega on seotud teine ja natsionaalne motiiv – rekatoliseerimisega seostuv poloniseerimine. Kolmandaks, nagu nähtub pöördumisest lugeja poole enne Plettenbergi aja kirjeldamist, on autor lubanud jäädvustada seda,

²¹ *Kurzer Abriss der livländischen Geschichte Dionysius Fabricius*, 43.

²² [Lemmit Mark], *Eesti vanema historiograafia ajalugu*, I–II, (käsikiri TÜR KHO, f. 75, s. 10), 245–254.

²³ Gottfried Etzold, “Die Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit”, *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*, hrsg. von Georg von Rauch (Köln-Wien, 1986), 43–62 (48–49).

mida ta ise ja paljud kaasaegsed teavad, mida aga seni ei ole keegi kirja pannud. Ka seda, millest tema aja ajalookirjutajad pahatahtlikult olevat vaikinud. Neljandaks meelisteemaks on sõjasündmused. Lõpetades käsitluse Karl IX surmaga (1611), arvas Fabricius sellega Poola-Rootsi võitluse olevat lahenenud Poola kasuks ja Liivimaa Poolale kindlustatuks, nii et võis täituda tema ennustus Liivimaa ajaloo muutumisest Poola ajalooks.

Dionysius Fabriciuse Liivimaa ajalugu algab lühikese sisuseletusega teose nelja osa kaupa (*Divisio Operis*); järgneb värsivormis pühendus lugejale (*Author Lectori*); siis mõnevõrra pikem pühendus Jan Karol Chodkiewiczile; Riia piiskoppide (*Meinardus, Bartholdus, Adalbertus, Nicolaus*) ja peapiiskoppide (kokku 20) ning Liivimaa ordumeistrite (kokku 48) loendid; uuesti pöördumine lugeja poole, seekord proosavormis (*Ad Lectorem Admonitio*); ning sissejuhatava osa lõpuks autori eessõna (*Praefatio Autoris*).

Poola-Leedu riigimees ja väejuht Jan Karol Chodkiewicz oli Fabriciuse arvates mees, kellest väärikamat pole kogu Liivimaa ajaloos olnud, ka mitte nende hulgas, kes selle provintsi asutasid. Ka Leedu paljude vaprate kangelaste hulgas ei leia Fabricius kedagi Chodkiewiczist väärikamat ja edukamat. Pühenduses on esile tõstetud tema hiilgavaid võite Koknese, Paide, Salaspilsi (Kirchholm) ja Daugavgrīva (Dünamünde) all.

Pöördumises lugeja poole seletab autor, miks piiskoppide ja peapiiskoppide arv pole pooltki (tegelikult küll just täpselt pool) nii suur kui ordumeistrite oma, põhjendades seda ordumeistrite ülesandega levitada katoliku usku barbarirahvaste hulgas väejuhtidena ja mõõgaga. Neil tuli maad kaitsta samogiidide, kurelaste, taanlaste ning moskoviitide vastu ja paljud langesid lahingus. Peapiiskopid aga vaimulike isandatena ei pidanud oma ametis käsi verega määrima ja võisid rahulikult kuni loomuliku surmani kodus elada.

Näitena sellest, kuidas Jumala imelisi tegusid ja õiglast kohut ka veel hiljem võib ära tunda, kõneleb autor lugejale Rauna (Ronneburg) omaaegses peapiiskopilinnuses üles seatud peapiiskoppide maalidest. Ühe seina on seal enda alla võtnud üheksateistkümne peapiiskopi pildid, jätmata enam ruumi viimasele, kahekümnendale, kelleks oli Brandenburgi markkrahv Wilhelm. Nii aga olevatki Jumal õiglaselt korraldanud, sest Wilhelm olnud vaid nime poolest peapiiskop, tegelikult aga hereetik, kes ei kuulunud ühtegi pühasse orduisse ega sobinud oma usutunnistuse ega eluviisi poolest teiste kõrvale. Kui kõik teised üheksateist on maalitud piiskopirüüs mitra ja karjasekepiga, siis hoiab Wilhelm maalil käes mõõka, mis kõige tabavamalt rõhutavat seda, et ta puges Liivimaal peapiiskoppide

hulka mitte rahu, vaid sõda tooma, alustas sisesõda orduga, mis viis Liivimaa iseseisvuse hävingule ja lõpuks Moskva vägivaldavõimu alla. Nii tegi Fabriciuse sõnul kahekümnnes peapiiskop sellele auväärsele ametile lõpu.

Eessõnas kirjutab Fabricius, et Liivimaa ajalugu ulatub 460 aastale, alates sellest, kui 1158. aasta paiku Breemeni kaupmehed Vestfaalist(!) selle maa avastasid.²⁴ Tõelist ja võltsimata Liivimaa ajalugu olevat aga Fabriciuse arvates väga raske teada saada, sest 160 aastat tagasi on tema teades Saksa ordu vennad aetuna vihast 14. Riia peapiiskopi Sylvesteri, varasema ordumeistri kantsleri vastu reostanud pühitsetud salvimisõli, riisunud Liivimaa vaimulikonna kogu vara ja põletanud peapiiskopi raamatukogu ning selles leidunud Liivimaa annaalid (*annales Livoniae*). Uuemaegsed saksakeelsed ülestähendused rajanevat juba teistel andmetel ja omaenda oletustel, mis pole usaldusväärsed, kuna surnud Kuramaa hertsog keelanud avaliku käsuga selliste raamatute trükkimise ja hoidmise oma hertsogkonnas. Uusimad ajalookirjutajad olnud uue usu teenrid ega kirjutanud erapooletult. Rasketel aegadel läinud kaotsi vanade Liivimaa autorite tööd ja maa jäänud elanikest nii tühjaks, et see varsti sarnanevat Soodomale. See ajendanudki teda 450 aasta jooksul toimunut üles kirjutama, et mitte kõik aja voolus ei hävineks, vaid säiliks eelkäijatelt tõepärane teada saadu. Lähemalt aga see, mida enamus kaasaegsetest veel värskest mäletab. Kõigest sellest lubab Fabricius jutustada mitte sõnavalinguliselt, mis lugejal südame pahaks ajab, vaid lühidalt ja lihtsalt.

Kroonika põhitekst jaguneb nelja ossa, millest esimene haarab aega kuni Mõõgavendade ordu ühinemiseni Saksa orduga, teine orduriigi kokkuvarisemiseni, kolmas aastani 1582 ja neljas aastani 1611. Viimane osa sisaldab veidi alla poole kroonika kogupikkusest.

Esimene osa (*Pars prima*) algab Liivimaa geograafilise ülevaatega, mis rajaneb valdavalt Russowi kroonikal,²⁵ seda siiski mitmete erinevustega. Kui Russowil on kogu Liivimaa jagatud kolmeks peaprovintiks – Eesti-, Läti- ja Kuramaa, siis Fabricius jagab maa põliselanike kahe keele (idioomi) järgi kaheks põhiosaks – Eestiks ja Lätiks, rõhutades, et lätlaste ja eestlaste keeled on täiesti erinevad, nii et nad teineteisest aru ei saa. Liivlaste, maa vanimate elanike ja nimeandjate keelt loeb Fabricius eesti keele dialektiks.

²⁴ Siit saab järeldada, et kroonika võis valmida 1618. aasta paiku (u 1158+460 = u 1618).

²⁵ Russowi kroonika kasutamisest Fabriciuse poolt vt ka: Hermann Hildebrand, *Die Chronik Heinrichs von Lettland. Ein Beitrag zu Livlands Historiographie und Geschichte* (Berlin, 1865), 159; G. Berkholtz, *Vermischte Bemerkungen zu der vorstehender Mittheilung Dr. Perlbachs*, Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands, 13. Bd. (Riga, 1880), 28–30.

Lossid (linnused) on Russowil grupeeritud kolme peaproovintsi järgi, Fabricius loendab need kuuluvuse järgi omaaegsetele piiskoppidele, Liivimaa ordule (eraldi ordumeistri, maamarssali ja ordukäsknike, foogtide ja teiste orduvendade omad) ja aadlikele (vasallidele). Russowi poolt suurima ja uhkeima jõena esile tõstetud Väinale (Daugava) lisab Fabricius nimeliselt veel kümme konda, Eestist esimesena Emajõe (*Emmajogge*), mis on tõlgitud ladina keelde kui jõgede ema (*mater fluviorum*). Kooskõlas Russowiga kiidab Fabricius Liivimaa looduslikke rikkusi, häid viljasaake ja suuri loomakarju, mesilaste ja mee, metsloomade, lindude ja kalade rohkest. Nimetatud on pärlikarpide leidumist mõnes Liivimaa jões, kusjuures õige suuri ning ilusaid pärle, mida võiks arvata idamaisteks, ütleb Fabricius olevat ise näinud. Talupojad ei oskavat aga pärle õigel ajal koguda. Russowi *Lyfflandt-Blyfflandt* teisendades ütleb Fabricius rahvasuus Liivimaad nimetatavat sakslaste varjupaigaks (*Germanorum xenodochium*).

Ebatäpsusi ja vigu on Fabricius geograafilistes kirjeldustes omajagu. Liivimaa Eesti osa on öeldud piirnevat Soomega, millest tulenevat eestlaste ja soomlaste keelte sarnasus, teisal loetakse põhjanaabriks Rootsit. Saare- ja Hiiumaa arvatakse olevat ühesuurused. Tallinnast Riiga on arvestatud 60 penikoormat (u 450 kilomeetrit), sama palju olevat aga ka mereteed Saaremaalt Riiga. Kärkna klooster on omistatud dominiiklastele, Padise kuuluvat Saare-Lääne piiskopkonda. Fantastika valdkonda kuulub öeldavasti Emajõe-äärsetelt elanikelt kuulud jutt, et jões elavad sireenid, keda jumalustena austatakse. Tõesena esitab Fabricius ka Tilmann Bredenbachi – Philipp Olmeni Liivimaa sõdade ajaloo toodud ja seejärel mitmes nimekas ajaloo- ja geograafiaalases teoses korratud anekdootliku kuulduse, nagu oleks Narva joa lähedal elavad inimesed selle võimsa kohina tõttu kõva kuulmisega.²⁶

Järgnev alaosa kohalike elanike eluviisidest, uskumustest ja kommetest on kogu kroonika üks kõige huvipakkuvamaid. Kahjuks on autor aga siin Liivimaa elanikke kirjeldanud kui ühte rahvast, nende keelestki räägib ta justkui ühest keelest, kuigi eelnevalt oli selget vahet teinud eesti (ja liivi) ning läti keele vahel ja osutanud nende sarnasusele vastavalt soome ja leedu keelega. Tekstist nähtub, et rohkem on ta silmas pidanud Läti ala, nimetatud on Liivi-, Läti- ja Kuramaad, Liivi ja Kura kuningaid, kohanimedest Salaspils (Kirchholm), Üksküla ja Grobina, piksejumal *Percunus* (läti *k pērkons* – äike, kõu), puhas lätikeelne sõna on *Pastalas* (pastlad). Ka eesti armastuslaul *Jõrru! Jõrru! Jooks Ma Tullen* (mis Fabriciusel kõlab *Jeru*

²⁶ Sulev Vahre, "Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu", *Ajalooline Ajakiri* (2001) 1/2 (112/113), 22.

Jeru masculu Jehu Jehu Jehu ja mida tema seletusel talupojad olevat metas käies laulnud, pigem küll ulunud) pole tal võetud rahvasuust, vaid 16. sajandi humanistlikelt autoritelt, kes selle omistasid pigem lätlastele.²⁷

Etnograafiline kirjeldus algab seletusega, et Liivimaa elanikud on algelt olnud üks harimatu ilma igasuguse kultuurita rahvasugu, kes austas jumalustena päikest, kuud ja pikset. Nad kummardasid ka madusid, kes elasid nende majades ja nii taltsaks muutusid, et ei inimesi ega loomi ei nõelanud ning nendega isegi lapsed mängisid. Paljudel olevat see komme tänapäevani püsinud ja inimesed magavat madudega ühes voodis. Suur osa rahvast tegelevat nõidumise, mürgisegamise ja mitmesuguse ebausuga, mõnesid peetavat draakoniteks, kes varastavad vilja ja kannavad seda oma isandatele, teisi tohtu suurteks madudeks, kes naabrite lehmade piima imevad ja seda oma majakaaslastele veavad. On ka neid, kes oskavad soola puhuda ja sellega nagu mürgiga oma vaenlasi surmata, teised jällegi on nii vilunud mustades kunstides, et nad kesksuve kuumuses kutsuvad esile härmatist, pakast ja lund ning võivad kasvava vilja nii ära nõiduda, et sellest mingit saaki ei saa.

Edasi on kirjeldatud pühade puude ja hiite austamist, loomade ohverdamist põua ajal, pöördumist piksejumala poole, esivanematekultust, riietust, jalanõusid, ehteid, toitumist, õlletegu, naiste “tõmbamist”, pulmakombeid, rahvalaule. Räägitud on omaaegsetest kuningatest ja nende praegustest järglastest, liivlased öeldakse olevat kuninglikku sugu. Linnade ja linnuste ümbruses täitvat rahvas usinalt ristiusu kombeid, pühade eel käiakse hoolsalt armulaual, mõnikord 600–700 talupoega korraga. Imestamapanev olevat esmapilgul lihtsate ja saamatute inimeste osavus petmises, tüssamises ja valetamises, kõigis ettevõtmistes osutavat nad sünnipärast kavalust. Välismaalasi, poolakaid ja sakslasi välditakse, omavahel ollakse solidaarsed, tuttavaid aidatakse meeleldi ja ühelegi rändurile ei keelata sööki ega jooki. See on erakordselt virk ja töökas rahvas, kes endale vaevalt mõne tunni puhkust annab ja päevad ning ööd töötab, leiab Fabricius kokkuvõttes. Teravalt on rõhutatud vaenu sakslaste vastu. Matuste ajal kurdavad inimesed kibedalt kaevates oma karmi orjapõlve ja isandate halastamatu ikke üle ning peavad surnuid õnnelikuks, et need on julmade sakslaste orjusest pääsenud.

²⁷ Lähemalt vt: Georg Rauch, “Üks eesti rahvalaul hilisema humanismi huviobjektina”, *Ajalooline Ajakiri* (1939) 1, 37–41; Paul Johansen, *Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber*, aus dem Nachlass ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen (Weimar, Wien, 1996), 206–208. Johanseni arvates kombineeris Fabricius selle teate Sebastian Münsteri *Cosmographie* (kus kasutatud Johannes Hasentödterilt saadud andmeid) ja Johannes Levenclaiuse *Commentarius de bellis Moscorum* põhjal.

Liivimaa rahva kirjeldusele järgneb omaette alaosana jutustus sellest, kuidas sakslased Liivimaa esimest korda leidsid. See öeldakse toimunud 1158. aasta paiku, keiser Friedrich Barbarossa ajal²⁸, kui Vestfaali(!) Breeni linna kaupmehed vastu oma tahtmist tuulest ja laintest aetuna tulnud *Duna* kaldale, *Libi* (*Livi*) maale. Musta riietatud elanikud olevat võõraid nähes algul metsa põgenenud, aegamööda võitnud kaupmehed aga nende usalduse. Sakslaste tähelepanu köitnud eriti mesilaste ja mee rohkus. Tasapisi alanud kaubavahetus, sakslased omalt poolt andnud kirveid, adrraudu, nuge, sörmuseid ja muid piasju. Kirjeldatud on nelja niisugust külaskäiku, igal aastal ikka suurema seltskonnaga. Kolmandal korral jäetud juba maha poegi, et need õpiks liivlaste keelt ja võiks esineda tõlkidena. Neljandal korral kutsutud liivlaste kuningas pidusöögile, kus talle muude roogade hulgas pakutud ka kaks angerjat. Neid kalu polevat kuningas varem teadnud, kuulda saades, et tegu on merekaladega, söönud ta neid sabast alates. Sakslased pidanud seda heaks märgiks, mis pidi tähendama, et ükskord saab see rahvas neile alluma. Liivi talupoegadel olevat aga nüüdseni komme alustada angerja söömist sabast. Kuninga vedanud sakslased alt sellega, et palunud talt niipalju maad kui härjana-haga ümbritseda saab ja kui kuningas sellega nõus olnud, lõiganud nad naha nii peenikesteks ribadeks, et nendega sai piirata hilisema Riia linna suuruse ala. Sinna hakati rajama ehitisi kaupade hoidmiseks ja kuninga loal ehitati nende ümber kivimüür kaitseks barbarite vastu. Väina jõe saarele ehitati kirik Püha Martini auks, jõe äärde Üksküla ja Dole (Dahlen) linnused. Saksamaalt kutsutud kohale dominikaani(!) munk Meinhard ja rajati Riia linn, mis oma nime sai rehtedest (*Rias*). Kõigest sellest muutunud liivlased rahutuks, Meinhard osanud neid aga veenda, et linna kindlustamine ei ole kuidagi suunatud kohalike elanike vastu.

Kogu see jutustus on sarnane Nyenstedi kroonikas olevale, mõlemad erinevad tunduvalt kõigist teistest autoritest. Tõenäoliselt oli tegemist suulise pärimusega, millest oli liikvel, võibolla ka kirjapanduna, mitmeid variante.²⁹

Fabriciuse kroonika esimeses osas algab juba ka pidev kronoloogiliselt järjestatud jutustus Liivimaa ajaloost peatükkidega piiskoppidest Meinhardist, Bertoldist ja Albertist ning Mõögavendade ordu meistritest Vinnost ja Volkwinist. Kõige selle allikaks on valdavalt Russowi kroonika,

²⁸ Friedrich Barbarossa (u 1125–1190) oli Saksa kuningas aastast 1152 ja Saksa-Rooma keiser 1155–1190.

²⁹ Suulist pärimust oletas juba Pabst: *Die Anfänge der deutschen Herrschaft in Livland*, 3. Bd., 24, 255–259.

suurelt jaolt lausa sõnasõnalt refereerituna ja Russowi arvukaid faktivigu korrates. Mõningaid vigu teeb Fabricius omalt poolt juurde, nii rääkides Moskva vürstist ja moskoviitidest. Piiskop Bertoldi kohta teab Fabricius õigesti juurde lisada, et see oli olnud *Abbas Lucanus*.

Russowi järgi kõneleb Fabricius ka esimese Tartu piiskopi Hermanni tegevusest ja tõstab eriti esile Kärkna kloostri asutamist, ekslikult nime-tades seda dominiiklaste omaks. Hermanni tegevuse kirjeldusse on aga põimitud üks pikem lugu, mida pole Russowil ega üheski teises allikas. See on pärimus Kärkna kavalatest munkadest, Fabriciuse sõnul pärit rahvasuust ja tema arvates täiesti usutav (*De quo Monasterio illud referunt et quidem verisimile*). Mungad, kes sõid Emajõeest püütud iheseid (*Igas*), jõid odrast ja humalast valmistatud õlut ning vihtlesid tulikuumas saunas, osanud Itaaliast tulnud paavsti saadikule kõike seda kujutada kui suurt lihasuretamist – eriti väljakannatamatu oli lõunamaalasele saun – ning kindlustanud niiviisi kloostri paavsti soosingu.

Sarnaselt Russowi kroonikale lõpeb ka Fabriciuse kroonika esimene osa Mõõgavendade ordu ühendamisega Saksa orduga.

Ka Fabriciuse kroonika teine osa ühtub ajaliselt Russowi kroonika teise osaga ja ulatub kuni Liivimaa orduriigi lõpuni, liigendatuna ordumeistrite valitsemisaegade järgi. Põhiliselt Russowi refereerimisega on tegemist kuni Plettenbergi eelkäija, ordumeister Johann Freitag von Loringhoveni ametiaja lõpuni (1494). Jüriöö ülestõusu suhtub Fabricius eitavalt, ülestõusnuid nimetab ta eestlasteks ja talupoegadeks, korduvalt aga ka barbariteks. Fabriciuse teades seadsid nad endi seast ametisse ühe väejuhi (*inter se Ducem belli statuentes*). Pihkvalaste retk Otepää alla on omistatud moskvalastele, “barbarite” poolt kutsutuna juhtinud seda Moskva vürst. Ülestõusnute tegusid hukka mõistes kritiseerib Fabricius veidi hiljem, ordumeister Wennemar von Brüggenei ametiaega (1389–1401) käsitlevas osas, siiski karmilt ka aadlit talupoegade türanniseerimises. Oma kõrkuses jõudnud Liivimaa aadlikud selleni, et lasknud oma daamide tõldaastumisel talumehi astmelauana kasutada.

Kroonika eessõnas juba osundatud pärimus ordu kuritegudest ja peapiiskopi raamatukogu hävitamisest Kokneses on asetatud ordumeister Johann von Mengedeni aega (1450–69).³⁰ Mõnevõrra varem öeldut

³⁰ Tegelikult okupeeris ordu Koknese ja vangistas peapiiskop Silvester Stodewescheri ordumeister Bernd von der Borch'i ajal (1471–83) aastal 1479. Kogu Fabriciuse jutustus, millele ta ise omistab suure tähenduse, on nähtavasti suuline pärimus ja küsitava tõepärasusega. Sündmuste kaasagne, Riia linnasekretär ja raehärra Hermann Helewegh († 1489) oma kroonikas igatahes midagi niisugust ei räägi (vrdl *Scriptores rerum Livonicarum*, 2. Bd.), 768–770. Christian Friebe pidas juttu Koknese raamatukogu põletamisest

täiendades ütleb Fabricius nüüd, et ordumeister võttis Kokneses vangi Riia peapiiskop Silvesteri, röövis kõik selle vara ja lõpuks mürgitas piiskopi. Meister olnud nii viha täis, et lasknud peapiiskopi raamatukogus leidunud Liivimaa annaalid (*Livoniae Annales*) koos teiste käsikirjaliste raamatutega (*cum ceteris codicibus*) ära põletada. Orduvennad reostanud isegi püha salvimisõli.

Fabricius kasutab sageli mina vormi ja pöördumisi lugeja poole, nii et tema jutustus kujutab endast nagu dialoogi lugejaga. Korduvalt on viidatud varasematele kohtadele tekstis ja, mis veelgi olulisem, ka hilisematele.

Seni valdavalt Russowil rajanev käsitlus muutub omanäoliseks Plettenbergi ajast (1494) alates. Uus osa algab alapealkirjaga *Admonitio ad Lectorem*, mille all “armsale lugejale” teatatakse, et selle ordumeistri ajast peale on meie ajalugu vaadeldud täpsemalt, sest Plettenbergi ja tema järglaste tegusid mäletavad veel paljud kaasaegsed. Nendelt ütleb Fabricius olevat kuulnud palju usaldusväärset, millest aga meie päevade ajalookirjutajad kui evangeeliumi teenrid vaikivad, et järeltulevad põlvned katoliiklike toparhide vägitegudest midagi teada ei saaks. Ilmselt on Fabricius silmas pidanud esmajoones Russowit, kelle faktilist andmestikku ta on varasemas osas põhiallikana kasutanud, sealjuures Russowi nime kordagi nimetamata.

Fabriciuse suhtumine Lutherisse (“viienda evangeeliumi seemnete laialialoataja”) ja reformatsiooni (“Kristuse lambalaudast Kuradi sealauta”) on läbinisti eitav, suurimaks kurjategijaks Liivimaal on tema jaoks “kõõner Michael Nürnbergist” (Melchior Hofmann, tegelikult pärit Württembergist).

Jutustus ei ole enam rangelt kronoloogiline, iseloomulikud on rohked põnevad jutustused paljude huvitavate olustikuliste üksikasjadega – riietusest, toitudest, hügieenist, ehitistest, mitu pikka pala on Viljandist. Refereerides üht Viljandi kloostris ordumeister Fürstenbergi juuresolekul peetud jutlust ütleb Fabricius, et nii on talle rääkinud vanemad usaldusväärsed inimesed, kes ise seda jutlust pealt kuulasid. Väga negatiivselt kujutab Fabricius viimast peapiiskoppi Wilhelmi ja hertsog Magnust. Fabriciuse suureks autoriteediks on mitmel korral nimeliselt esile tõstetud Tilmann Bredenbach, kes tema sõnul kirjutas “Tartu ajaloost ja usust ära-

---

täiesti alusetuks ja avaldas kahetsust, et kergeuskliku Fabriciuse kahtlase teate võttis oma kroonikasse ka Hiärne (vt *Thomae Hiärn's Ebst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte*, 183) ja et seda jäid uskuma veel paljud, ka Arndt ja Gadebusch. (*Der nordischen Miscellaneen*, 26stes Stück, von August Wilhelm Hupel (Riga, 1791), 128 ja 131 joonealused märkused).

langemisest” ja keda Fabricius heameelega refereerib, seejuures ekslikult arvates, et Bredenbach elas ja töötas Tartus.

Kroonika kolmas osa on võrdlemisi väheütleval, pakkudes peamiselt vaid lühidaid andmeid sõjategevusest pärast Liivimaa orduriigi lõppu kuni Poola-Vene vaherahuni aastal 1582. Mõistagi on need esitatatud Poola-Leedu vägede poolt vaadelduna. Üksikuid teistel autoritel puuduvad teateid pakub siiski Fabricius ka selles osas. Nii räägib ta pikemalt, ühtaegu ka halvustavalt hertsog Magnuse õuevaimulikule ja nõunikule, hiljem Karksi ja Tartu Jaani (ülem)pastori Christian Schrapheri ja selle perekonna elust.

Neljas osa on kroonika kõige originaalsem ja kandvam osa. See algab põgusa tutvustusega kuningas Stefan Batory käigust Riiga märtsis 1582, kus ta kõik Liivimaa valitsemise asjad hästi olevat korda seadnud, Riias ja Tartus ka jesuiitide kolleegiumid asutanud. Võnnut (Cēsis), mille kuningas määras piiskopi asukohaks, nimetab Fabricius Liivimaa endiseks pealinnaks. Mõnevõrra pikemalt on peatunud Riia kalendrirahutustel 1586. aasta algul, heameelt tundes liikumise mahasurumisest ja algatajate karistamisest. Jõudnud Sigismund III ja tema poja Johan III kohtumiseni Tallinnas augustis 1589 leiab Fabricius, et järgneva kümne aasta jooksul oli Liivimaa kõik rahulik ja ei juhtunud midagi, mis vääriks kirjanemist.

Nii algabki üksikasjalisem jutustus alles aastaga 1599 (kusjuures Fabricius on ekslikult sellesse aastasse lugenud ka 1600. aasta sündmused ja eksib järgnevalt ühe aasta võrra veel mitme aasta jooksul), kui Södermanlandi hertsog Karl, kelle Rootsi riigipäev aastal 1595 oli riigi eestseisjaks valinud, alustas Soome kaudu tegevust kogu Liivimaa alistamiseks. Järgnenud sõda Rootsi ja Poola vahel ei käsitle Fabricius siiski mitte kahe riigi vahelise sõjana, vaid kuningas Sigismundi sõjana ebaõiglaselt võimu haaranud Karli vastu. Viimase kroonimist kuningaks aastal 1604 on Fabricius täiesti ignoreerinud ja Karl IX jääb talle kuni lõpuni ikka vaid Södermanlandi hertsogiks (*Sudermaniae Dux, Sudermaniae Princeps*).

Üsna palju ruumi on pühendatud Liivimaa nimekale poliitikule õiguste adlasele David Hilchenile, kelle püüded kaitsta kohalikke privileege olid Fabriciusele vastuvõtmatud ja keda ta seepärast iseloomustab kui kavalat ja riukalist meest. Sakslaste suhtes on Fabricius üldse kriitiline (“ülbed”, “ennast täis”), Liivimaa sakslasi, eriti aadlikke, loeb ta väga ebausaldusväärseteks ja riigireetlikeks. Tartu langemisel rootslaste kätte aastal 1600 (Fabriciusel 1599) on veelkordselt halvustavalt juttu Christian Schrapherist, kes tervitanud rootslasi, ja ka tema pojast Adamist, kes võtnud vangi

oma senise ülemuse ja heategija Poola majandushalduri ning selle Karlile üle andnud.

Viljandi langemisel novembris 1600 (Fabriciusel 1599) on rootslased vangi võtnud ka Viljandi praosti Bartholomäus Chorsinsky. See võis olla Fabriciuse otsene eelkäija Viljandi praosti ametis. Fabricius nimetab teda ühena vangistatuist ja ütleb, et enamus neist surigi vangistuses. Rootslaste kätte jäi Viljandi sel korral 1602. aasta maikuuni (Fabriciuse järgi juunis 1601). Pärast seda võis Fabricius ka praostiametisse astuda, mida sai pidada kõike muud kui rahu. Viljandit ründasid rootslased jälle 1607. aastal, valitudes linna, kuid linnus jäi poolakatele. Uuesti oli Viljandi rootslaste valduses 1608. aasta augustist 1609. aasta sügiseni. Seejärel jäi Viljandi, Fabriciuse sõnul küll täiesti rüüstatuna, poolakate kätte juba pikemaks ajaks, 1622. või 1623. aastani

Sõjategevust käsitleb Fabricius muidugi “meie omade” (*nostris*) seisukohalt, paiguti oma võitude ja vastase kaotustega mõõdutundetult liialdades. Nii olevat kokkupõrkes Vönnu all 1600. aastal (tegelikult 1601) 400 poolakat löönud 7000 rootslast, nii et viimastest vaevalt 1000 põgenema pääses. Karksi juures olnud vastaseid 5000 meest, kellest langenud rohkem kui 1000, “meie omi” olnud vaid kolm salka ja surma saanud neli meest. 1604. aastal Paide juures (Mäo lahingus) langenud üle 3000 rootslase, Poola poolel vaid 40 meest jne.

Poola vägede käitumisele on aga Fabriciusel mõndagi ette heita. Nii on need paljaks riisunud isegi rootslaste eest ennast varjava piiskopi, rüüstatavad aadlike mõisaid ja häbistavad viimaste naisi ning tütreid, pressivad talupoegadelt neid metsikult piinates välja raha ja vara. Polevat siis ime, kui nii aadlikud kui ka mittevabad kalduvad Karli poole. Karl käivat Liivimaa talupoegadega ümber hoopis teisiti, on karmide trahvide ähvardusel keelanud oma vägedel talupoegadelt peale toiduainete midagi ära võtta ja talupoegi nende töödes häirida. Liivimaa aadlike oma poole võitmiseks saanud aga Karl hakkama sellise kavala teoga, et saatis välja kirjaliku lubaduse suurendada nende õigusi, vabadusi, privileege ja mõisaid, katoliku usu ja preestrid ära hävitada ning neid paavsti orjusest vabastada. Niisuguseid saksa keeles kirjutatud kirju ütleb Fabricius ise olevat hulgaliselt lugenud.

Sõjasündmuste vahele on Fabricius asetanud drastilise kirjelduse näljahädast, mis tabas maad aastail 1601–1602 (Fabricius kirjeldab seda 1601. aasta all), ja mil järgi jäänud arvatud olevat vaid vaevalt kümnendik talurahvast, hukka saanud üle 600 000. Söödud on surnud hobuste, koerte, kasside, rottide raipaid, ka inimliha söömise kohta paljudes kohtades on

Fabriciusel kindlaid andmeid ja näitena toob ta ühe niisuguse juhtumi Läti alalt Bērzaunest.

1602. aasta (Fabriciusel 1601) sügisest peale, kui Poola vägede ülemjuhatajaks Liivimaal sai Jan Karol Chodkiewicz, tõuseb viimane kroonika peategelaseks. Pärast rootslaste lüüasaamist septembris 1605 Salaspilsi lahingus ja Karli lahkumist jäi vastaspoolt juhtima *Mansfeldius*, Mansfeldi krahv Joachim Friedrich.

Paiguti kaldub Fabricius oma jutustuses ka Liivimaast kaugemale, eriti huvitavad teda Poola vahekord Venemaaga ja tung Venemaale, kuid märgeb paaril korral pooleldi kahetsevalt, et peab siiski piirduma Liivimaal toimunud (sõja)sündmuste kirjeldamisega.

1610. aasta kirjeldusse on vahelepõikena lisatud lugu, mis võivat küll naeruväärne näida, kuid mida Fabricius ütleb ometi olevat kuulnud usaldusväärsetelt inimestelt kui tõepärast, nimelt et Viljandi linnuse varemetes pidavat öösiti müüridel ringi käies vahti kurat (kuri vaim) (*Daemon*). Selle üle polevat ka midagi imestada, sest kuna kõik on nii purustatud, et ei linnuses ega linnas ei saa inimesed elada, siis on kurat leidnud endale sobiva elupaiga, ja mida kaua inimesed vaenlaste eest on kaitsnud, seda valvab nüüd see vahimees, et inimesed seal asupaika ei leiaks.

Jutustus lõpeb aastaga 1611, kui suri Karl IX, Fabriciuse jaoks ikka veel vaid Södermanlandi hertsog, “mees täis mürki ja sappi”, ning Poola ja Rootsi vahel sõlmiti vaherahu. Fabriciuse arvates oli Jan Karol Chodkiewicz sellega Liivimaa sõja võidurikkalt lõpetanud ja tema nimega võib ka teose (*historia nostra*) lõpetada, tänu ja kiitusega Jumalale ning Pühimale Neitsile, kes meie poola rahvale niisugused kaitsjad ja väejuhid on andnud.

* * *

Dionysius Fabricius ise on oma teost nimetanud Liivimaa ajaloo lühiülevaateks, kokkuvõtteks (*compendiosa series*), mis on liig tagasihoidlikult öeldud, sest tegemist on ikkagi täispika kroonikaga toleaeelses mõistes Liivimaa algusest peale kuni autori kaasajani. Siiski on Fabriciuse kirjatöö mahult alla keskmise, nii näiteks Russowi kroonikast poole lühem. Ühtaegu on Fabriciuse käsitus ka ulatuselt ebahütlane, selles on vaheldumisi põhjalikumaid ja hõredamaid osi. Faktilise materjali mõttes jääb autor vähepakkuvaks, originaalseid, teistes allikates mitteleiduvaid andmeid pole palju, need on rohkem täiendused ja täpsustused üksikküsimustes. Autori tähelepanu piirdub valdavalt sõjasündmustega.

Sündmused on dateeritud, kuid mitte eriti hoolikalt. Kronoloogia pole olnud autorile esmatähtis. Isegi nii tähtsa lahingu, nagu seda oli Salaspilsi lahing, daatum puudub. Kroonika lõpuosaski on eksimusi kuupäevades. Aastate 1599–1603 osas on aga dateeringud ühe aasta võrra maha jäänud.

Alahinnata Fabriciuse kroonika allikalist väärtust siiski ei maksa. Lisaks üksikutele faktidele on tähelepanuväärivad tema jutustused sakslaste tulekust Liivimaale, kohalike rahvaste etnograafilised kirjeldused, põnevad lood igapäevaelust rohkete olustikuliste üksikasjadega. Kõik need aitavad paremini mõista toonast ajastut ja inimesi.

Fabricius kirjutab kroonika vastukaaluks oma aja modernsetele ajalookirjutajatele, luterlikele autoritele, kes tema arusaamist mööda ajalugu teadlikult moonutasid. Ta esindab ja kaitseb veendunult Poola riigivõimu ja katoliku kiriku seisukohti, on ühe kindla suuna esindaja, selles mõttes tendentslik, kuid ka mitte tendentslikum kui tema oponendid. Fabriciuse kroonika tasakaalustab tõepoolest luterlike ajalookirjutajate ühekülg-sust. Luther kogu oma tegevuse ja õpetusega on Fabriciusele täiesti vastu-võtmatu, Liivimaa usupuhastajad on tema arvates süüdi maa allakäigus. Tema süüdistused vastaspoolele on samalaadsed luterliku leeri omadega katoliku kirikule, pigem mõnevõrra vaoshoitumadki. Södermanlandi Karli hukka mõistes ja Poola võitudega liialdades on Fabricius ütelnud Rootsi sõjameeste kohta ka mõned tunnustavad sõnad.

Kuigi autor oli tähtsal ametikohal vaimulik, jääb kroonika esitus siiski rohkem ilmalikuks. Iseloomulik on krooniku läheduse taotlus lugejaga, kelle poole ta ikka ja jälle suunavalt ja seletavalt pöördub.

Kirjutatud on kroonika, vähemalt lõppredaktsioonis, ühe korruga ja võrdlemisi lühikese aja jooksul, sest korduvalt on viidatud teksti hilisema-tele osadele. Kuna vaherahu Poola ja Rootsi vahel, millega käsitus lõpeb, sõlmiti 1611. aasta lõpul, siis valmis teos tõenäoliselt 1612. aastal. Kindlasti on kroonika lõpetatud enne 1617. aastat, kui sõjategevus jätkus.

Autori eluloo kohta kroonika tekst midagi kindlamat ütelda ei luba. Fabricius ise kirjutab, et ta oskas saksa keelt. Tartu raeprotokollist võib välja lugeda, et tal oli hea haridus. Poola rahvast räägib Fabricius kroonika lõpul sõnaselgelt kui “meie rahvast”, mis lisaks kõigile kaudsetele tunnis-tustele peaks kinnitama, et ta oli rahvuselt poolakas. Lahtiseks jääb küsi-mus, kas oli ta pärit Poolast või on tegemist poola päritolu liivimaalasega. Poolakana mitmekesisstab ta siinset historiograafiat, miks mitte ka üldi-semalt siinset kultuuripilti. Tartu raeprotokollidest teada oleva krooniku elukohaga – et Dionysius Fabricius oli Viljandi praost, niisiis linnavaimu-

lik, on kroonika sisu igatahes kooskõlas. Nagu eelpool näha, on Viljandist juttu üsnagi mitmel korral ja küllaltki pikalt.

Kirjanduses on pikka aega Fabriciust tituleeritud jesuiidipatriks,³¹ mille kohta aga dokumentaalset kinnitust ei ole ja ka kroonika tekst ei luba seda väita. Jesuiitidest Liivimaal on kroonikas mõnel korral räägitud, siiski mitte eriti rõhutatult ja mitte selliselt, mis osutaks autori kuulumisele sellesse orduisse. Oluline on siinkohal ka lisada, et jesuiitide Poola-aegset tegevust Liivimaal põhjalikult uurinud Vello Helk ei ole Rooma, Vatikani ega muudest arhiividest midagi taolist leidnud.

Ajalooteosena on Fabriciuse kirjatöö paljuski puudulik, kuid autori siiras tahe pakkuda omapoolset nägemust Liivimaa ajaloo kohta pole jäänud tulemusteta. Ta esindab ühe keerulise ajaloolise ajajärgu mõjuka poliitilise ja usulise keskkonna arusaamu minevikust ja oma ajast, pakub uusi võimalusi selle ajastu sügavamaks mõistmiseks, tema teose lugemine kutsub mõistvamalt suhtuma erinevatesse mõtteviisidesse.

Kahjuks peame aga tõdema, et juba üle saja aasta tagasi kõne all olnud kroonika uus väljaanne on praeguseni jäänud vaid heaks kavatsuseks.

ABSTRACT: *The Livonian chronicle of Dionysius Fabricius*

The period of Polish rule in Livonia (1561-1629) brought with it changes in local cultural life and also left its trace in Baltic historical records. The latter is best represented by the *Livonicae Historiae compendiosa series* ("A short account of Livonian history") of Dionysius Fabricius, the town clergyman of Viljandi. Fabricius's chronicle was written within a relatively short period and was probably completed in 1612.

Livonicae Historiae was first edited by Gustav Bergmann in 1792 using a manuscript copy in the possession of Johann Jacob Voss, a druggist in Riga. He made some corrections and compared the text with a copy in the possession of Johann Christoph Brotze. Later, Bergmann received a more thorough and precise manuscript from Tallinn professor, Johann Christian Tidebühl, which Bergmann published with Brotze's help in 1795. Following Bergmann's 1795 edition, Carl Eduard Napiersky republished the

³¹ Nii ka: Johansen, *Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber*, 241 joonealune märkus 52, 264.

work in 1848 in the second volume of the collection of chronicles, *Scriptores Rerum Livonicarum*. In 1900, Georg and Karl von Freymann distributed a German version in Viljandi. None of these publications include a critical introduction, commentary, or index.

Fabricius's chronicle has been used by renowned Baltic chroniclers, such as Gustav von Lode, David Werner and Christian Kelch, as one of their main sources. However, the assessment of Fabricius's work in older literature has been strongly negative. According to Brotze, the chronicle is full of prejudices, superstitions, misconceptions and twisted truths. Eduard Pabst argued that the author was a heated Catholic and a hunter of legends and anecdotes. Still, later authors have found positive features. They have pointed out that in spite of citing few sources, the chronicle is not just a dull list of facts. According to Friedrich Amelung, Fabricius was a keen observer and a good narrator, weaving many exciting stories into the work. Lemmit Mark noted that Fabricius's attitude was anti-Teutonic, a very rare feature in the local older historic literature.

The main text of *Livonicae Historiae* is divided into four parts. The first part discusses the time until the union of the Order of the Brethren of the Sword with the Teutonic Knights. Fabricius begins with a geographical overview of Livonia, which is mainly based on Balthasar Russow's chronicle. Fabricius's geographical descriptions have a great number of inaccuracies and mistakes. However, the section about local inhabitants' beliefs, customs and habits is one of the most interesting parts of the whole chronicle. Unfortunately, the author has depicted the inhabitants of Livonia as one nation and even their language is referred to as one language, although he had earlier clearly distinguished between Estonian, Livonian and Latvian languages and pointed out their similarity with Finnish and Lithuanian languages, respectively. A great deal of the text is copied word for word from Russow's text, and Fabricius repeats a number of Russow's factual errors.

The second part continues to the breakdown of the Old-Livonian state system in 1558. This part of Fabricius's text coincides chronologically with the second part of Russow's chronicle. The approach, which had so far been based mainly on Russow's, becomes more distinct starting with the ruling period of Wolter von Plettenberg, the Teutonic Order's provincial master in Livonia (1494). Fabricius himself notes that from this time onwards the history of Livonia has been studied in a more detailed manner, as the deeds of Plettenberg and his successors were still remembered by many of the author's contemporaries.

The third part leads up to the year 1582. This part of the chronicle is quite brief and presents data about military actions in the Livonian war until the Polish-Russian peace treaty of 1582. This information is given from the standpoint of the Polish-Lithuanian forces.

The fourth part deals with the years leading up to 1611. This last part is the most original and constructive part of the whole chronicle, making up a little less than a half of its whole length. It starts with a brief introduction of King Stefan Batory's trip to Riga in March 1582, where he is believed to have settled a number of administrative issues concerning Livonia. In Riga and Tartu, he also established Jesuit colleges. The description of events in 1599 are more detailed. In this year Duke Karl of Södermanland, who had been elected the patron of the country by the Swedish *Diet*, invaded from Finland with the aim of defeating King Sigismund and conquering Livonia. The resulting war between Sweden and Poland was regarded by Fabricius as the legitimate king Sigismund's war against the usurper Karl.

Overall, the author offers hardly any original information that was not presented already in other sources. There are a few events covered in detail, though the author's attention was mainly focused on military events. As an historical record, Fabricius's work is in many ways inadequate, but his sincere effort to offer his personal view on the history of Livonia has its own value. His stories about the arrival of Germans in Livonia, the ethnographic descriptions of local people, and the detailed descriptions of everyday life are remarkable. He sheds light on the political and religious environment of a complicated historic era and offers new ways of understanding this period more deeply.

SULEV VAHTRE (b. 1926) is a professor emeritus of the University of Tartu